

LA INCIDÈNCIA DEL MODERNISME A SANT ANDREU DE PALOMAR. INTENT DE SÍNTESI D'ALGUNES CARACTERÍSTIQUES.

Com a justificació

Si algú pretén trobar “Modernisme autèntic” a Sant Andreu, o més ben dit, grans creacions artístiques, anirà per mal camí; això no vol pas dir, però, que no trobi Modernisme. El desenvolupament del Modernisme com a moviment cultural va coincidir amb un moment força significatiu per a Sant Andreu, com ho era per la mateixa ciutat de Barcelona i els pobles del seu entorn. Com en moltes altres comunitats de Catalunya, les grans manifestacions artístiques i culturals que s'estaven duent a terme també van tenir-hi el seu ressò particular: tothom volia ser modernista, i la gent de Sant Andreu (els que podien) també. La mateixa pluralitat que com a moviment va tenir el Modernisme no exclouia tampoc les comunitats de caràcter més local.

Però és evident que les manifestacions del Modernisme a Sant Andreu (fossin arquitectòniques, literàries o de qualsevol camp) no van esdevenir una aportació especial per al moviment, des del punt de vista de l'originalitat i del trencament amb la tradició anterior, sinó que d'alguna manera van anar “a remolc”, o van significar una continuació de les grans obres del moment. Per altra banda, tampoc van constituir un conjunt unitari respecte al Modernisme “de primera línia”, és a dir, la mateixa varietat i eclecticisme del moviment van afavorir el seguiment de diverses línies o tendències per part dels artistes locals. Per tant, no podem pretendre definir unes constants estilístiques del Modernisme a Sant Andreu; la nostra màxima aspiració, i és el que d'una manera molt incipient pretenc amb aquest article, ha de ser constatar les característiques que aquest moviment hi va tenir, com a exemple del Modernisme popular o més local.

En emprendre aquesta tasca, d'altra banda, caldrà no oblidar tampoc que el Modernisme va ser un moviment molt plural que va abastar tots els àmbits de la cultura, i va arribar fins a la més íntima quotidianitat.

Però possiblement degut al fet que és potser la manifestació artística i cultural més present, i potser també la més abundant, en parlar de Modernisme acostumem a parlar quasi exclusivament d'arquitectura, sobretot quan ens referim precisament a aquest Modernisme més local, i oblidem, per la dificultat d'accés que implica, l'estudi de la resta de manifestacions culturals del moment. Aquest estudi intenta introduir, encara que sigui de manera molt sintètica, aquest caràcter més pluridisciplinar que ha de tenir qualsevol estudi al voltant del Modernisme. Pel que fa a

l'arquitectura, cal deixar clar que centrarem la nostra síntesi en les obres civils, ja que si bé hi ha algun exemple d'arquitectura modernista religiosa (sobretot les remodelacions de Pere Falqués i Josep Domènech i Estapà a l'església de Sant Andreu, o el neogòtic de Joan Torras a Sant Pacià i de l'església de Jesús, Maria i Josep), no es tracta d'obres representatives del que va ser el Modernisme a Sant Andreu, i mereixen un capítol a part. Queda, però, pendent.

Per acabar aquesta petita introducció, cal tenir present, també, que alguns dels edificis, i sobretot obres no arquitectòniques, han desaparegut, o han patit alguna remodelació més o menys important, fet que sens dubte dificulta en bona mesura el seu estudi. Això vol dir que, malgrat que la presència del Modernisme al nostre barri és encara prou palesa, i ho serà (esperem) durant molt de temps, valdria la pena aprofitar precisament aquesta abundància d'elements conservats per fer-ne una bona recerca, encara que fos tan sols a nivell d'inventari o catalogació (especialment gràfica). Els historiadors de l'art poques vegades tenim l'oportunitat de treballar un conjunt important d'obra conservada, de manera que no hauríem de deixar perdre l'ocasió.

El context

Anar en cotxe, vestir d'esport, tenir electricitat, fer fotografies, o escoltar òpera amb el gramòfon, eren algunes de les coses que al tombant de segle acostumaven a fer els modernistes. Ser modernista volia dir ser modern, i trencar en bona mesura amb tot allò que s'havia fet fins aleshores. Aquesta alternativa es plantejava desenvolupant noves maneres de viure, de vestir-se, de construir els edificis, d'escriure poesies, de divertir-se, de compondre música... Per tant, el Modernisme no va esdevenir a Catalunya tan sols un moviment artístic, sinó més aviat un moviment cultural en tots els sentits (de fet, els moviments artístics neixen dins d'un context cultural determinat), fins i tot en aquell més social i quotidià, un moviment en el qual van convergir totes les tendències *modernes* de finals del segle XIX i principis del XX, que d'alguna manera inspirarien tot l'art posterior.

És bo, però, que definim, encara que sigui amb quatre idees generals, allò que des del punt de vista més acadèmic entenem o coneixem per Modernisme. En primer lloc, el context cronològic: malgrat que sempre és difícil de precisar on comença i on acaba un determinat moment o període artístic, es fa inevitable haver de fixar uns límits cronològics que ens ajudin a situar-nos. En aquest cas, la data de 1888, any en què es va celebrar l'Exposició Universal de Barcelona, seria un bon punt de referència per a l'arrancada del Modernisme. Era un moment en el qual la ciutat (i en general el país) tenia ganes de créixer, de *modernitzar-se* i estar a l'alçada de l'Europa del progrés, ànsies que es van mantenir fins ben entrat el segle XX. Les dècades anterior i posterior a 1900, doncs, o la trentena d'anys a cavall entre els dos segles, serien l'espai de temps adequat per a situar-hi el desenvolupament del modernisme més ple.

Una de les característiques principals del Modernisme en tots els seus aspectes era la seva diversitat i eclecticisme. La voluntat de renovació va arrelar molt fort en gairebé tots els nivells de la societat, com veurem, i això va fer que la seva manifestació plàstica i estètica anés més enllà de les anomenades "arts majors". De cop, l'orfebreria i el mobiliari, se situaven en el mateix nivell que l'arquitectura, i el teatre i el periodisme eren tan valorats com la poesia, perquè

2: Coronament de la façana de la casa núm. 22 del carrer Sòcrates. L'arquitectura modernista, en el seu afany per a realitzar una obra total i completa en tots els seus aspectes, recorre a un eclecticisme que a nivell decoratiu li proporciona uns resultats extraordinaris. En aquesta façana, la ceràmica (utilitzada de la manera més tradicional o amb la tècnica del trencadís), el maó i el propi arrebossat, conformen un joc de colors i volums gens habitual en el Modernisme que acostumem a trobar a Sant Andreu.

tots plegats participaven dels mateixos conceptes: com deia Rimbaud, tot era bo si "*Il faut être absolument moderne*". Per altra banda, totes les manifestacions artístiques i culturals que generava el Modernisme eren d'una gran riquesa.

Per tant, en parlar de Modernisme, hem de tenir sempre present que no podem parlar, per exemple, del teatre de Rusiñol sense oblidar el periodisme modernista, i fins i tot els acudits modernistes que es feien arreu de Catalunya. I d'altra banda mai no acabarem d'entendre bé la casa Lleó Morera, o la Pedrera, si no entrem en els seus interiors i estudiem també els mobles, la ceràmica o les tapisseries.

En definitiva, el Modernisme era una manera de veure el món, de fer i viure, com a moda, o com a estètica, però el que el distingeix com a fenomen propi, enfront dels altres modernismes que es van desenvolupar a tot Europa (com l'Art Nouveau, el Modern Style, el Novecento o el Jugend-Stil), i el que realment li dona una personalitat pròpia, ben diferent de la resta de *modernismes*, és el fet que esdevingués també un programa polític. El Modernisme va néixer en els sectors burgesos de la societat catalana, que ja des de la Renaixença cercava una diferenciació cultural (ja que l'econòmica era ben palesa) i identitària envers la resta de l'estat, un catalanisme que alimentaria bona part de les creacions artístiques i culturals fins ben bé els

anys trenta del nostre segle. Aquests ideals, però, van seduir la societat catalana (especialment la barcelonina) de 1900, fidel i entusiasta, i van arribar a tots (o quasi tots) els racons de la societat catalana, sobretot a la petita burgesia, adoptant un cert regust local i esdevenint un fet quotidià. I va arribar també a aquelles comunitats més allunyades dels cercles de poder econòmic i social del país com Sant Andreu, que es trobava en un moment de canvis importants, i encara no tenia clar si era un poble o formava part de la *gran metròpoli moderna* que era Barcelona, però que també va saber participar-ne, dins de les seves possibilitats.

La Barcelona de 1900

L'enderroc de les muralles de Barcelona l'any 1954 havia provocat l'esperat creixement urbanístic de la ciutat, i dels pobles del Pla de Barcelona, que a partir del 1880 es va anar intensificant. La plaça de les Glòries, segons el Pla Cerdà, havia d'esdevenir en nou centre neuràlgic de la ciutat, i l'avinguda Meridiana una important via de comunicació, de manera que la proximitat de pobles com Sant Andreu feia que comencessin a sorgir projectes i iniciatives locals de creixement i renovació. A Barcelona, doncs, es vivia tot un clima de renovació urbanística, "tecnològica" i cultural directament lligat al seu engrandiment, però en el qual hi tindrien un paper fonamental dos esdeveniments tan importants com l'Exposició Universal de 1888 i la incorporació dels pobles a la ciutat.

Malaauradament, però, ja en les primeres negociacions i gestions, l'any 1877, per a aquesta annexió, els municipis afectats no van ser capaços de crear algun tipus de mancomunitat de serveis que garantís en un futur l'autonomia de decisions, de manera que Barcelona era l'únic organisme que tenia autoritat, i va cedir als interessos dels propietaris del sòl que calia urbanitzar.

Modernisme "de segona"?

Aquest Modernisme arquitectònic que anomenem "popular" té sempre una constant bàsica que el diferencia de les grans creacions, i és una manca d'originalitat a l'hora d'emprar els elements decoratius i estructurals característics del moment. De fet, es tracta d'un fenomen que observem sempre en qualsevol període artístic, i que d'alguna manera vindria a ser un "anar de remolc" dels artistes i grups més modestos envers els més importants. Tota aquesta vessant més popular, a més, no acostuma a sortir a les històries de l'art, perquè precisament no ofereix cap innovació, però sovint acostuma a ser una mena de coixí importantíssim per al desenvolupament dels propis corrents artístics. Sovint, engegats per les grans creacions artístiques, oblidem que el que realment va donar força i esplendor (en el seu moment sobretot, però també per a nosaltres) a molts moments de la història de l'art va ser precisament el desenvolupament i l'extensió d'aquestes manifestacions innovadores, amb un caràcter molt més senzill, a tota o gairebé tota la societat del moment. Només cal que tinguem en compte que la majoria o moltes de les grans obres del romànic català que avui reverenciem en els museus i els grans llibres d'art, acostumen a ser exemples d'aquest "art de segona". La genialitat d'un artista o d'un grup d'artistes o obres

Casa Vidal, 1907 (carrer Gran núm. 255, cantonada amb carrer Pons i Gallarza). Actualment ja restaurada, la casa Vidal és un dels exemples més particulars i diferenciats de l'arquitectura modernista a Sant Andreu. L'element potser més característic, a més de la seva cantonada escapçada, és la decoració esgrafiada que omple gairebé tota la façana i l'element ceràmic de sota dels balcons.

no pot esdevenir mai un moviment artístic (o un "estil", com es deia abans) si no té aquest ressò social i més popular, en més o menys mesura. D'aquí la importància d'estudiar i conèixer aquest modernisme local, que encara que senzill i mancat d'originalitat, ens ajuda a comprendre realment fins on van arribar les idees i la manera de pensar i entendre la societat dels modernistes.

El Modernisme que va arribar a les poblacions del Pla de Barcelona i a les comarques properes d'irradiació, no era res més que l'expansió de les grans creacions de l'Eixample barceloní. Tot i que de vegades es feien obres de la mà d'artistes importants de renom, la majoria de vegades el Modernisme local era fruit d'artífexs més modestos, de "segona fila", que seguien unes modes i copiaven uns models, segons el gust de qui els feia l'encàrrec. Altres vegades, es

tractava d'autors que havien treballat com a col·laboradors amb els grans mestres, i "exportaven" noves idees¹.

Malgrat que un dels elements distintius del Modernisme és precisament el seu caràcter popular, els estudis sobre aquest Modernisme més local són pràcticament inexistents, de manera que ens és, avui per avui, molt desconegut. D'una banda hi ha sempre aquella manca de valoració comuna a totes les comunitats petites, vinguda de l'error de comparar-se sempre amb el més gran; de l'altra, la manca d'elements conservats (pensem que allò més quotidià està sempre més sotmès als canvis de gust) i la dificultat a l'hora d'accedir a aquests elements. L'àmbit privat és un escull difícil de superar en la investigació, ja que malauradament encara hi ha una forta reticència (molt comprensible) envers "aquestes persones que ens vénen a prendre el que tenim". De totes maneres, el primer obstacle sempre prové de les mateixes persones que volen estudiar aquest moment, que són els primers a no plantejar-se que és inevitable parlar amb els propietaris, entrar a les cases, buscar en els arxius, per tal de trobar la informació que ens interessa.

Això és el que fa que sovint, l'únic Modernisme que s'estudia en aquests àmbits és el Modernisme arquitectònic, i gairebé sempre a nivell d'allò que es pot veure, és a dir, les façanes. Les monografies que acostumem a trobar són gairebé sempre inventaris d'edificis, existents o desapareguts, amb més o menys element descriptiu de les façanes i amb alguna petita informació addicional. Mai no es parla, per exemple, d'estructures. La recerca és encara incipient, tot i que sembla que en els darrers anys s'estan duent a terme investigacions puntuals (generalment per part de persones joves, i moltes vegades a recer d'alguna tesi) amb una bona base metodològica, que molt possiblement ajudaran en bona mesura a canviar la situació. Però ens manca el més important: un catàleg, o un *corpus* d'obra, no tan sols arquitectònica, que veritablement sigui un punt de partida per tot aquest conjunt d'investigadors.

Modernisme a Sant Andreu

És clar, doncs, que des de la nostra perspectiva històrica no tan sols hem d'admirar els grans arquitectes i les grans obres modernistes, sinó que també hem d'aprendre a allunyar-nos de l'Eixample barceloní i valorar, sempre en la seva justa mesura, aquell modernisme més "senzill", però que d'altra banda, i en el seu moment, va ser també el més abundant, i el que va donar la seva raó de ser al moviment en si. No podem oblidar la munió de petits arquitectes i edificis modernistes, al servei d'una petita burgesia també modernista, que va existir a totes les comunitats més petites del país.

Els habitatges

La presència del Modernisme a Sant Andreu va estar sens dubte esperonada per tot l'ambient reformador que es vivia als diferents pobles del Pla de Barcelona, amb motiu de l'imminent annexió a la ciutat. La urbanització de la plaça de les Palmeres i els seus voltants, especialment el carrer Coroleu (que d'alguna manera seria el passeig de Gràcia o la Rambla

Catalunya de Sant Andreu, pel que fa al volum d'arquitectura modernista que s'hi concentra), és el millor exemple d'aquestes ànsies renovadores. L'any 1895 es va dur a terme la urbanització del sector del que la zona era la plaça de Sant Francesc, que esdevindria la darrera operació urbanística de Sant Andreu com a poble abans de la incorporació a Barcelona, i arran d'aquest fet es van anar construint tot un seguit de noves vivendes. No totes les construccions realitzades a la zona a partir d'aquesta data van introduir de manera palesa elements de l'estètica i les formes que s'estaven fent a l'Eixample, ja que en alguns casos es tractava de vivendes senzilles com les del carrer Coroleu 6-20, però alguns propietaris sí que van voler participar del que "es portava". En una comunitat més o menys petita com era llavors Sant Andreu no és d'estranyar, per altra banda, que els comitents de tots aquests encàrrecs es "copiessin" els uns als altres, o busquessin els mateixos arquitectes i constructors per a que els fessin la casa "com la del veí" (o millor, si podia ser). D'aquí l'evident unitat que observem en algunes edificacions, com les dels carrers Sòcrates (núms. 20 i 35), Neopàtria (núm. 9), Vintró (núm. 20), Ignasi Iglésias (núm. 60 i 154), i Doctor Santponç (núm. 21), Can Aresté (carrer Gran núm. 147, cantonada amb carrer Sòcrates, de la primera dècada d'aquest segle), o el conjunt del carrer Coroleu núms. 65-77, realitzat l'any 1918 per Antoni Falqués i Ros. La majoria d'aquestes cases es caracteritzen sobretot per la utilització del carreu encoixinat i els coronaments de façana ondulats. En la urbanització de tot aquest sector no podem oblidar mencionar l'església de Sant Pacià, feta durant el darrer terç del segle XIX per Joan Torras, a l'interior de la qual hi ha el conegut mosaic que s'ha atribuït a Antoni Gaudí, que l'hauria realitzat pels volts de 1880-81, quan el temple era l'església de la comunitat de les monges de Jesús i Maria.

Podríem distingir encara dos altres nuclis aglutinadors d'edificacions modernistes a Sant Andreu: el carrer Gran i la Rambla (passeig de Fabra i Puig). La centralitat de totes dues vies va fer que, de la mateixa manera que passava al passeig de Gràcia, la petita burgesia de l'entorn es decidís a construir-hi lels seus propis habitatges, als ulls de tothom, i el resultat és que avui concentren un bon nombre de cases representatives d'aquest Modernisme més local o popular. Al carrer Gran hi ha, per exemple, la casa Antoni Basté, d'Antoni Falqués (1907), la ja citada Can Aresté, que té la seva façana principal en aquesta via, la casa Vidal (núm. 255, cantonada amb el carrer Pons i Gallarza)², l'edifici anomenat La Central³, la casa que actualment acull el Cafè Colòmbia (núm. 87, fent cantonada amb la Rambla), que tot i que manté algun (pocs) element modernista, potser representaria o bé ja una evolució cap a l'arquitectura més noucentista, o molt probablement la continuïtat d'un classicisme que no es va arribar a perdre, malgrat la força del Modernisme.

L'antiga Rambla de Santa Eulàlia (avui passeig de Fabra i Puig) era la tercera zona de Sant Andreu propícia per a construir-hi edificacions de certa importància. L'exemple d'edificació burgesa amb elements decoratius modernistes més conegut és Can Guardiola⁴, obra de Josep Codina i Clapés (1904), però també podem mencionar la casa Costa i la casa Castellà⁵, fetes al voltant del canvi de segle.

El canvi de costums i hàbits de la societat (especialment de la burgesia) va generar també un canvi en el tipus de vivenda. La casa modernista, habitatge per excel·lència de la família burgesa, no era una casa unifamiliar, sinó un edifici amb plantes, de les quals la primera era la residència del propietari, i la resta eren pisos de lloguer. Aquest fet va fer que es creessin una sèrie

d'espais comunitaris (l'escala d'accés, el vestíbul, els dipòsits, les golfes, els safarejos), alguns dels quals venien donats pels avenços de la industrialització: l'ascensor, el garatge (per a carros, o cada cop més, per a cotxes), etc. L'estructuració de la casa modernista, d'altra banda, no era res més que una evolució del palau medieval (que a la vegada era una evolució de la *domus* romana); les vivendes es repartien per pisos, al voltant d'un vestíbul-celobert principal, del qual partia l'escala, i que estava precedit per una gran porta pensada per a l'accés dels vehicles a l'interior. Moltes vegades es distingia encara entre una escala noble que anava a parar únicament al primer pis, i una altra, sovint amagada, per als altres pisos (com l'escala de servei dels palaus). La vivenda es distribuïa amb les estances i habitacions més funcionals a l'interior, i les sales i el menjador a l'exterior, donant directament al carrer.

No cal dir que alguns d'aquests elements, especialment els vestíbuls i escales d'accés, quedaven molt reduïts en aquelles cases en què, o bé no hi residia el propietari, o bé pertanyien a una burgesia petita, amb menys recursos. És el cas de la majoria d'edificis que esmentem, en els quals desapareix quasi totalment el vestíbul d'entrada, i després de la porta tenen un primer tram d'escala més o menys important i la resta són molt més senzills.

Un element que també caldria estudiar és l'existència de façanes interiors, com sovint passa a l'Eixample de Barcelona. Moltes cases modernistes tenien també una estructuració més o menys decorativa de les façanes que connectaven amb l'interior de l'illa. A Sant Andreu tan sols podem veure, des del carrer Concepció Arenal, les corresponents a les cases núm. 75-77 del carrer Coroleu, que repeteixen les mateixes formes arrodonides en balcons (teulades), i inclouen un treball de forja i vidre de color que va una mica més enllà de la simple funcionalitat.

Arquitectura utilitària

El Modernisme arquitectònic, a diferència d'altres períodes artístics, va voler lligar l'art i el decorativisme propis a aquella arquitectura més funcional. Una fàbrica, per exemple, que representava d'alguna manera la prosperitat del país i per tant simbolitzava el món modern, no podia ser una construcció grisa, pensada tan sols per a complir la seva funció, sinó que havia d'introduir tots els elements propis de l'arquitectura del moment. Sant Andreu, però, no conserva gaires exemples d'aquestes construccions utilitàries (fàbriques, magatzems, botigues, mercats...), perquè entre altres coses n'ha perdut alguns. D'entre les fàbriques que podríem anomenar modernistes hi ha l'Algodonera Canals de la Sagrera, amb un magnífic teulat, o la desapareguda Maquinista, que tenia una coberta a doble vessant que potenciava, a nivell de façana, la part superior del vèrtex amb un coronament de reminiscències medievals. Podem incloure dins d'aquest conjunt d'edificis fabrils la torre de les aigües del passeig de Fabra i Puig.

En les botigues la decoració es concentrava en la porta, el seu voltant i els cartells, com veiem encara en la tocineria de Can Aresté i l'antiga carnisseria del carrer de la Sagrera, núm. 237. Com a recurs ornamental, s'utilitzava sobretot el treball de la fusta, i els vidres de colors, així com el metall i la forja, especialment en els poms de la porta i en el cartell. Els motius decoratius eren els del repertori modernista: elements vegetals, flors, sanefes i entrellaçats de línies corbes, etc.

Cases núm. 69 i 71 del carrer Coroleu, pertanyents al que és potser el conjunt d'arquitectura modernista per excel·lència de Sant Andreu. Aquests dos edificis presenten una estructuració de façana que respon a aquell model que es repeteix en moltes altres cases de la zona (coronament amb formes ondulades, arrebossat imitant carreus encoixinats, balcons bombats, decoració escultòrica a portes i finestres...) i que ve a ser un prototipus de Modernisme arquitectònic més popular.

Dins d'aquest grup de construccions no destinades a habitatge, van jugar un paper molt importat, sobretot a nivell local, les seues d'entitats i associacions. El moviment associacionista català va començar a prendre embranzida precisament a principis d'aquest segle, i en alguns casos es van començar a construir edificis per albergar aquestes entitats, mentre que en altres tan sols es van ocupar pisos i cases preexistents. De Sant Andreu esmentaré tan sols un únic exemple, que coneixem sobretot a partir de documentació gràfica, ja que avui en dia l'aspecte que ofereix és una mica diferent: parlem de la seu del Casino El Progreso, de l'any 1892, que actualment alberga el Casal Catòlic. Tot i que es tractava d'un edifici encara molt classicista, anticipava

algun element propi dels repertoris modernistes, com ara l'arc de mig punt ultrapassat en el coronament, o el caràcter una mica medievalitzant del fris superior. Una altra construcció d'aquesta mena, que en aquest cas era la seu d'un equipament més que d'una associació, era la Biblioteca Pública⁶, depenent de la parròquia de Sant Andreu, de la qual parlaré més endavant.

Per altra banda, Josep Domènech Estapà, arquitecte municipal de Sant Andreu poble des de 1883, que entre altres obres realitzaria la façana actual de la parròquia de Sant Andreu, (1904), presentava l'any 1894 un projecte per a una peixateria de forma octogonal i estructures de ferro pel mercat de la plaça Mercadal, una arquitectura utilitària ben diferent, quant a concepció, de les botigues i farmàcies que acostumen a sortir als llibres, però igualment modernista. Seria, però, un projecte que mai no es duria a terme, primer per manca de pressupost, i després per l'annexió a Barcelona de l'any 1987.⁷

Característiques

Tot i que ja he comentat que es fa molt difícil de concretar unes característiques o trets generals de l'arquitectura modernista a Sant Andreu, a causa de la pròpia pluralitat del moviment, sí que com a mínim podem diferenciar un conjunt d'habitatges que segueixen una mateixa tipologia a nivell ornamental, potser perquè van ser realitzades per uns mateixos arquitectes, o simplement per una qüestió de moda i d'imitació entre veïns. L'element potser més característic d'aquestes cases és l'arrebossat de la façana simulant un parament de carreus encoixinats, amb treball escultòric més o menys reeixit coronant les obertures (portes i finestres, i fins i tot els forats de ventilació de l'edifici) i en algun cas (com ara la desapareguda vivenda del carrer Coroleu núm. 67) també la mateixa façana. La part alta, en tot cas, gairebé sempre presenta formes ondulades, donant un retoc decoratiu a l'edifici. El treball de forja de les baranes del balcó, amb tires de ferro cargolades en espiral i petits elements florals aplicats, és una altra constant. Acostumen a tenir una forma bombada en la part baixa, i en algunes cases s'hi apliquen elements també de forja, que generalment reproduïen formes vegetals. Com a exemples representatius d'aquest prototipus de casa esmentarem tan sols els conjunts de Can Aresté, els del carrer Coroleu (núms. 67-69 i 71-77), del carrer Sòcrates (núm 35), del carrer Neopàtria (núm. 9), o del carrer Vintró (núm. 20).

Tot i que la decoració en pedra de les cases modernistes de Sant Andreu no és abundant, es poden incloure alguns exemples en què el treball escultòric de la pedra és força destacable, com ara el de la casa del carrer Ignasi Iglésias núm. 134, tot ell molt orgànic. El conjunt del carrer Virgili núm. 78⁸, en canvi, presenta també un bon treball, però en aquest cas els motius són molt més geomètrics. L'esgrafiàt, com a tècnica de decoració de superfícies murals, s'utilitza en menys mesura, i generalment presenta motius florals, com els de Can Vidal.

El maó, com a material constructiu, va esdevenir pels modernistes un nou element decoratiu per ell mateix, jugant simplement amb la seva col·locació. La Torre de les Aigües del passeig de Fabra i Puig, i els locals de l'associació La Lira⁹ són dos exemples significatius a Sant Andreu. Per altra banda, podem destacar també la utilització del maó combinat amb l'element ceràmic com a coronament d'obertures i de la mateixa façana, formant una mena de balustrada,

en la casa del carrer Cardenal Cisneros (núm. 22).

El Modernisme va jugar també un paper molt important en la recuperació de materials i tècniques tradicionals com a elements de decoració de les seves architectures. Hem parlat, per exemple, de la forja o el maó, però no podem deixar d'esmentar, encara que sigui de manera breu, el treball de la ceràmica, no tan sols com a recobriment de superfícies planes, sinó també com a element escultòric per ell mateix, com a la casa del carrer Sòcrates núm. 22, que incorpora un fris de rajoles llistades grogues, i ceràmica en relleu dibuixant formes i volums, com ara els gerros de la part superior. El trencadís que veiem en la part superior d'aquesta façana, va ser una de les grans troballes del modernisme arquitectònic, ja que permetia la decoració ceràmica de superfícies corbes. En aquesta casa, els colors vius, la brillantor i la llisor de la ceràmica combinen amb la rusticitat i el to terrós del maó, i tot plegat contrasta sobre una paret arrebossada amb ciment. Trobem també la utilització de la ceràmica com a recurs ornamental en els conjunts del carrer Bascònia núm. 27 (façana i part alta de les portes, amb elements molt geomètrics, línies rectes i florons molt simples inserits dins de rombes), i del carrer Coroleu núm. 63-65 (coronaments de finestres i façana, combinada també amb el maó) i 67 (desapareguda), sota els balcons de Can Vidal, i en petits elements de l'edifici conegut com "els Burots"¹⁰ i en el del carrer de Parellada cantonada Virgili.

Pel que fa a la tècnica de la forja, a més dels exemples que ja hem mencionat, mancaria incloure el treball dels balcons de Can Vidal, amb formes florals, i de l'antiga Biblioteca Pública, del que destaca sobretot els tirants de subjecció de la barana a la façana, així com també la casa del carrer Ignasi Iglésias (núm. 134), o l'edifici de La Central (carrer Gran, núm. 176), en el qual la forja reproduïx possiblement les inicials del propietari o de la família. Aquests exemples empenen també, per a les baranes, la tira de ferro cargolada en espiral, ja sigui col·locada en forma recta en els exemples potser més senzills, com adoptant alhora forma curvilínia, i en algun cas podem destacar la barra de subjecció de la politja.

Els constructors i els comitents

En un moviment en què les idees de la societat (progrés i catalanitat) eren tan importants, es fa gairebé imprescindible conèixer qui eren les persones i les famílies que encarregaven cases o objectes modernistes. La relació entre aquest conjunt de comitents i els artífexs de les obres, molt sovint ens ajuda a comprendre, per exemple, perquè autors com Rubió i Balaguer, que estaven realitzant obres importants a altres indrets de la ciutat, treballaven per una burgesia mitjana o petita en pobles del Pla de Barcelona. Sovint els lligams familiars o professionals d'un artista amb determinades persones expliquen el per què d'unes creacions concretes.

La falta de coneixement sobre no tan sols els arquitectes que van treballar a Sant Andreu durant aquest moment, sinó també de les famílies del mateix poble-barri que van pagar aquestes obres, és una de les mancances més importants que avui per avui té l'estudi del modernisme a Sant Andreu (i sens dubte a altres comunitats de característiques similars). És sens dubte una tasca molt lenta, que demana una llarga investigació d'arxiu, però que és realment necessària.

I si les relacions entre artistes i comitents són importants, també ho són les relacions

professionals entre els mateixos autors. Un exemple: se sap que Antoni Gaudí era un dels deixebles favorits de l'arquitecte andreuenc Joan Torras Guardiola, que era professor de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona, i estava molt vinculat al seu poble. Que el mosaic de la parròquia de Sant Pacià hagués estat dissenyat per un jove arquitecte que amb el temps arribaria a fer grans obres, no és, en aquest sentit, gens estrany.

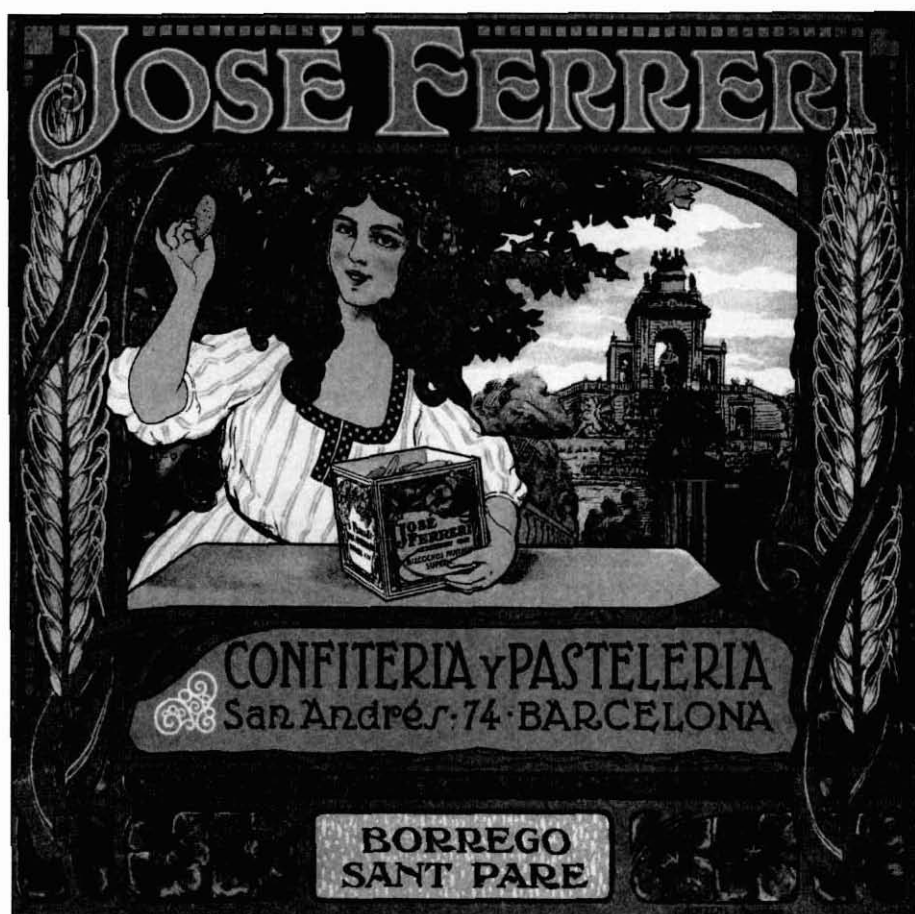
La majoria de les obres de signe modernista realitzades a Sant Andreu (parlem només d'arquitectura) ho eren de la mà de mestres d'obres com Josep Masdeu, Josep Graner Prat, Joaquim Rivera, Antoni Facerías, Antoni Falqués, Ramon Ribera, o Melcior Soca. Es tractava d'arquitectes i construccions que pretenien assolir una certa qualitat, incorporant tot un repertori d'elements modernistes, com ara el predomini de la línia corba, el gust per la decoració, l'ús de temes vegetals, i la utilització de les tècniques artesanals més tradicionals com a recurs ornamental. Utilitzaven els recursos apresos de les grans obres i arquitectes (de fet, alguns d'aquests mestres d'obres havien participat en construccions de l'Eixample), que repetien, de manera que gairebé mai introduïen elements propis, i la seva arquitectura de vegades mancava d'una estructuració real a nivell de façana (i segurament també dels interiors).

De totes maneres, no podem deixar d'esmentar la puntual intervenció d'arquitectes de primera línia, com ara el treball de Domènech Estapà a Sant Andreu i de Rubió i Bellver a La Sagrera, o el d'altres arquitectes com Enric Sagnier, Joan Torras, Josep Pérez Terraza, Melcior Vinyals i fins i tot el propi Antoni Gaudí. Que aquests arbres, però, no ens impedeixin de veure el bosc.

Les "altres arts"

Coneixem el modernisme que veiem des del carrer, és a dir, les façanes, però hauríem d'entrar a totes aquestes construccions per comprovar si realment els seus interiors eren també modernistes. De ben segur que les cases i casetes que es van fer a Sant Andreu des de la darrera dècada del segle XIX i al llarg dels primers anys del nostre segle tenien llums, mobles, vidrieres, motllures, cortines, tapissos, vaixelles, panys, o paviments que participaven del nou gust estètic. I encara hem de suposar que molt probablement les mestresses d'aquestes cases lluien joies semblants a les que es podien admirar a l'aparador dels Masriera. Quan s'obre la porta d'alguna d'aquestes cases, sovint es pot entreveure encara el treball modernista de les portes interiors, del paviment, dels panys i timbres, o de les motllures. Tan sols esmentarem, com a exemple més fàcilment visible, les portes de la cansaladeria que hi ha a la planta baixa de Can Aresté, de fusta, en què, a part de l'ús de la línia corba sobretot en els emmarcaments dels vidres i en els poms metàl·lics, s'inclou també una ornamentació tallada a base de motius vegetals estilitzats. Un altre bon exemple de com el Modernisme utilitzava tots els elements (que molts encara anomenen "arts menors" o "arts decoratives") disponibles i al seu abast per a construir una obra total és la farmàcia Guinart (carrer Gran, núm. 306). L'ús de diferents materials i tècniques, no tan sols per a estructurar una decoració de façana, sinó també per a la realització de les portes, mobiliari i decoració interior, era el millor recurs.

Les fotografies que es publicaven en el *Butlletí de la Biblioteca Pública de Sant Andreu de*

Paper per a caixa de galetes de la confiteria José Ferrer. Els motius vegetals relacionats directament amb l'ofici de pastisser, la figura femenina com a musa i les referències a la Barcelona moderna, a través de la representació de la cascada del Parc de la Ciutadella (que en aquell moment era un espai emblemàtic de la nova ciutat que entrava al segle XX), eren elements que feien arribar l'estètica i els repertoris modernistes a l'àmbit més estrictament quotidià.

Palomar, són de moment l'únic exemple d'un interior d'edifici modernista a Sant Andreu (una tasca pendent, per tal d'anar més enllà d'aquesta documentació gràfica, és l'observació directa de l'interior actual de l'antiga biblioteca)¹¹. Es pot veure com el caràcter neogòtic de la façana era també evident en el seu interior, si més no a la gran sala-vestíbul, que podria fer pensar en una estructuració derivada del palau medieval, amb un vestíbul quadrangular d'accés (l'equivalent al pati) i la distribució de la resta d'elements al seu voltant. Dos dels costats del vestíbul estaven ocupats amb llibreries, i hi havia una galeria alta amb barana de ferro forjat, que molt probablement va acollir més llibreries en un futur (les imatges corresponen a un moment en què l'edifici ja estava fet, però la biblioteca estava encara en procés de formació). Els llums i les reixes eren també de forja, i s'observen com de les baranes penjaven elements de tapisseria, a mode de penons.

A banda del mobiliari i la joieria modernistes, un dels camps que dins de les arts no arquitectòniques més s'han estudiat és el cartellisme. Com sempre, hem de lamentar la manca de documentació pel que fa a Sant Andreu, però no podem deixar d'esmentar petits exemples que testimonien fins a quin punt el Modernisme també va arribar a casa nostra. En primer lloc, el cartell que per la festa major de l'any 1915 (data ja una mica tardana) va realitzar l'associació *Luz Andresense*¹², en el qual es representen un bust femení i dues grans roses, emmarcats per una mena d'ogiva imitant un mosaic o una vidriera, motius tots ells ben característics del repertori modernista. L'element floral és també ben present en la capçalera de la revista *Vida Autònoma*, que editava la parròquia durant la primera dècada de segle, i encapçala, junt amb un seguit de cintes entrellaçades, una imatge de Sant Andreu presidida per la mateixa església parroquial. L'Arxiu Municipal del Dte. de Sant Andreu conserva una mostra dels papers d'embolicar i de les capses de galetes de la confiteria i pastisseria de José Ferreri¹³, en què l'ús dels motius florals entrellaçats i de la figura femenina és constant. En aquest cas l'element vegetal fa referència directa a l'ofici de forner i pastisser: espigues de blat i grans roselles. Cadascun dels papers duu la inscripció *E. Gotzens-Barcelona*, que molt possiblement fos, si no la persona que va dissenyar-ne la decoració, potser sí l'impressor. Per últim, continuant en aquest nivell més quotidià i popular, podríem fer esment de les capçaleres de factures de l'any 1916 que guarda el Centre d'Estudis Ignasi Iglésias. Una (la pertanyent a un fuster) és molt més elaborada des del punt de vista "artístic", i l'altra és molt més senzilla (la del pastisser José Ferreri), i a la vegada utilitza més la línia sinuosa i els motius florals¹⁴.

Però una de les "estrelles" del Modernisme no arquitectònic de Sant Andreu és sens dubte el mosaic que cobreix el paviment de tota la nau de l'església de Sant Pacià. Durant molts anys s'ha atribuït la factura d'aquest paviment, amb més o menys fonamentació científica, a l'arquitecte Antoni Gaudí, però sorgien certes qüestions: què hi feia una obra de Gaudí a Sant Andreu? Estàvem convertint en afirmació uns rumors, tan sols per les ganes de tenir a casa nostra una "gran creació"? Per què un arquitecte que després donaria llibertat als seus col·laboradors feia precisament un mosaic, tècnica de la qual no era especialista? La documentació, un cop més, ha resolt el conflicte. El mosaic de paviment de Sant Pacià va ser dissenyat, efectivament, per Gaudí, tot i que no el va realitzar ell, com era d'esperar, sinó un mosaïsta italià, Luigi Pallarin, que en aquell moment treballava per alguns arquitectes a Barcelona¹⁵. Quan es va fer el mosaic de Sant Pacià Gaudí era encara un estudiant, deixeble de Joan Martorell (autor de l'església i convent de les Saleses); és possible, doncs, que el fet d'encarregar el disseny d'aquest mosaic a un estudiant pogués venir donat per algun tipus d'examinació o prova especial. Tampoc és estrany, doncs, que el mosaic el fes un tècnic que treballava habitualment per J. Martorell.

Es tracta d'un paviment realitzat amb la tècnica de l'*opus tessellatum* antic, amb teselles de marbre de colors unides per morter de calç, que cobreix tot el sòl de la nau de l'església. La composició estableix una part llisa en la zona del presbiteri on es col·loquen els bancs, envoltada d'una sanefa geomètrica en els passadissos central i laterals, amb quadrats disposats sobre les puntes que insereixen diferents motius. La zona de creuer, més ornamentada, està presidida per un rectangle central amb motius geomètrics i florals, flanquejat per dos quadrats similars als del presbiteri. Antoni Gaudí, a més de dissenyar el paviment de Sant Pacià, va dissenyar-ne també tot el conjunt de decoració interior: l'altar neogòtic, els llums, el cadirat del cor i el mobiliari del col·legi de Jesús Maria.¹⁶

Notes

¹ Les edificacions modernistes d'Horta són un bon exemple d'aquest treball en solitari dels col·laboradors dels grans arquitectes, que van aprofitar les possibilitats d'expansió i de treball que els oferien els voltants de Barcelona per anar incloent tot allò que aprenien dels seus mestres. El Modernisme d'Horta, però, representa una vessant diferent que a Sant Andreu, ja que la majoria de les construccions eren cases d'estiueig de famílies més o menys acomodades de la ciutat.

² La casa Vidal, realitzada l'any 1907, i que actualment alberga el conegut bar Versailles, ha estat atribuïda durant molt de temps a l'arquitecte Joan Torras, autor de l'antiga biblioteca pública. Sembla, però, que en aquesta data aquest prolífic arquitecte de Sant Andreu ja era mort. Partint d'aquest punt, caldria plantejar diferents hipòtesis, com ara el fet que l'edifici hagués estat obra d'algun altre arquitecte, que s'emprés propiament un projecte anterior de Torras, o que fos un fill seu que hagués continuat l'ofici, fet que sembla menys probable. Sigui com sigui, la qüestió encara no està resolta.

³ Carrer Gran de Sant Andreu núm. 176, datable dins de la primera dècada del segle XX. Antigament hi havia hagut la ferreteria La Central, molt coneguda en el barri, però actualment, i després de ser "restaurada", hi ha una sucursal d'una cadena de botigues d'electrodomèstics.

⁴ Passeig de Fabra i Puig núm. 13, cantonada amb el carrer de Cuba. L'industrial Francesc Guardiola i Juvany i la seva dona Pilar Elias van encarregar una casa de tres plantes a la Rambla de Santa Eulàlia per canviar de l'antic domicili que tenien al carrer Gran. El permís d'obres està registrat pel mateix Josep Codina, amb data de 28 de juny de 1903. Després d'haver-se salvat de l'enderroc gràcies a la lluita veïnal, Can Guardiola és avui seu d'un Hotel d'Entitats del Departament de Benestar Social de la Generalitat de Catalunya.

⁵ Estaven situades respectivament al passeig de Fabra i Puig núm. 50 i 54. La casa Costa avui ja desaparegut.

⁶ Iniciada l'any 1912, el setembre d'aquell any ja tenia els baixos acabats, però es calculava que no es podria inaugurar fins l'any següent. En el número 4 del butlletí que editava la mateixa Biblioteca es reproduïx el dibuix del projecte (*Butlletí de la Biblioteca Pública de Sant Andreu de Palomar*, núm. 4, setembre de 1912. CEII). És un edifici que per si sol mereixeria un article monogràfic.

⁷ La documentació d'aquest projecte es guarda en l'Arxiu Històric Municipal de Sant Andreu. Per a més informació, consulteu l'article de Martí Pous, *Un projecte de peixateria de l'arquitecte Domènech i Estapà per a la plaça-mercat de Sant Andreu* (dins *Finestrelles*, núm. 5, p. 157-171).

⁸ Datable, segons consta en la inscripció de la façana, l'any 1916.

⁹ carrer Coroleu, núm. 15.

¹⁰ plaça de l'Estació (núm. 12 bis), cantonada amb el carrer Cinca.

¹¹ *Butlletí de la Biblioteca Pública de Sant Andreu de Palomar*, núm. 15, novembre de 1917 (CEII).

¹² D'aquest cartell hi ha una reproducció en blanc i negre en el full de mà de la presentació del llibre *Sant Andreu de Palomar, més que un poble*, on consta que pertany a T. Fàbregas (vegeu la revista *Vers-art*, núm. 1, desembre de 1997).

¹³ Patisserie que estava al carrer Gran de Sant Andreu núm. 74.

¹⁴ Són les factures del taller de fusteria de Pedro Feliubadaló (que estava al carrer Pons i Gallarza, núm. 37) i de la confiteria de José Ferreri (vegeu la nota anterior).

¹⁵ Anomenem tan sols una de les altres obres que Luigi Pallarin va fer a Barcelona, com és el mosaic del vestíbul de l'església de les Saleses, realitzat l'any 1885.

¹⁶ El cadirat del cor, els llums i els mobles del col·legi es van traslladar amb les monges quan aquestes van anar a Sant Gervasi.

Bibliografia

OBRES GENERALS

- AA.VV.: *Modernisme a Catalunya*. Barcelona, Nou Art Thor, 1982.
- AA.VV.: "Modernisme, l'estat de la qüestió", dins *Nexus*, núm. 11, desembre de 1993.
- CIRICI, A.: *El arte modernista catalán*, Barcelona, Aymà, 1951.
- DÍEZ i QUIJANO, Desideri: *El Modernisme a Horta*, Barcelona, 1995.
- El modernisme*, catàleg de l'exposició, Barcelona, Olimpíada Cultural, Ajuntament de Barcelona, 1990.
- El modernismo en España*, Madrid-Barcelona, Ministerio de Educación y Ciencia, 1969.
- FONTBONA, F.: *La crisi del modernisme artístic*, Barcelona, Curial, 1975.
- FONTBONA, F.; MIRALLES, F.: "Del Modernisme al Noucentisme. 1888-1917", dins *Història de l'Art Català*, vol. VII, Barcelona, Edicions 62, 1985.
- FREIXA, Mireia: *El modernismo en España*, Madrid, Cátedra, 1986.
- FREIXA, Mireia: *El modernisme a Catalunya*, Barcelona, Barcanova, 1991.
- MARFANY, J. Ll.: *Aspectes del modernisme*, Barcelona, Curial, 1975.
- MARFANY, J. Ll.: "Modernisme i noucentisme, amb algunes consideracions sobre el concepte de moviment cultural", dins *Els Marges*, núm. 26, 1986.
- Modernismen i Katalonien*, catàleg de l'exposició, Estocolm, Kulturhuset i Generalitat de Catalunya, 1989.
- RÀFOLS, J. F.: *Modernismo y modernistas*, Barcelona, Destino, 1949.
- TRENC, E.: "La noción de Arte Nuevo en el modernismo catalán y sus implicaciones ideológicas y políticas", dins *Actes del V Congrés Espanyol d'Història de l'Art*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1986.

Arquitectura

- BOHIGAS, Oriol: *Reseña y catálogo de arquitectura modernista*, Barcelona, Lumen, 1973.
- CORREDOR-MATHEOS, J.; MONTANER, J. M.: *Arquitectura industrial a Catalunya*, Barcelona, Caixa de Barcelona, 1984.
- El Quadrat d'Or. Guia*, catàleg de l'exposició, Barcelona, Olimpíada Cultural, Ajuntament de Barcelona, 1990.
- HEREU PAYET, P. (editor): *Arquitectura i Ciutat a l'Exposició Universal de Barcelona*, Barcelona, Universitat Politècnica, 1988.
- LACUESTA, R.; GONZÁLEZ, A.: *Arquitectura modernista en Cataluña*, Barcelona, Gustavo Gili, 1990.
- SOLÀ-MORALES, I. de: *Joan Rubió i Bellver i la fortuna del gaudinisme*, Barcelona, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares y La Gaya Ciencia, 1975.

Altres arts

AVIÑOÀ, X.: *La música i el modernisme*, Barcelona, Curial, 1985.

DALMASES, N. de; GIRALT-MIRACLE, D.: *Argenters i joiers de Catalunya*, Barcelona, Destino, 1985.

El vitrall modernista, catàleg de l'exposició, Barcelona, Fundació Joan Miró, 1984.

JARDÍ, E.: *El cartellisme a Catalunya*, Barcelona, Destino, 1972.

NAVAS, T.: "El mosaic hidràulic. Una art aplicada al segle XIX", dins *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, núm. 37, 1988.

TRENC, E.: *Les arts gràfiques a l'època modernista a Barcelona*, Barcelona, Gremi d'Indústries Gràfiques, 1977.

VALENTÍ FIOLE, E.: *El primer modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos*, Barcelona, Ariel, 1973.

VÉLEZ, Pilar: *El llibre com a obra d'art a la Barcelona vuitcentista (1850-1910)*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1989.

80 anys d'orfebreria i joieria catalana. Orfèvres FAD, Barcelona, Caixa de Pensions, 1981.

MODERNISME A SANT ANDREU

BONÀS i MIRO, Rossend: *Modernisme a Sant Andreu*, dins "Serra d'Or", núm. ???, Barcelona, juliol de 1973, p. 19-22 (443-446).

CASADESÚS INSA, Meritxell: *Tots som modernistes*, dins *Sant Andreu-Barcelona: 100 anys creant futur*, precatàleg, Barcelona, 1997 (inèdit).

CLAPÉS, J.: *Fulles històriques de Sant Andreu de Palomar*, Barcelona, 1934 (edició 1991).

El patrimoni històric-artístic, dins *La història de Sant Andreu*, suplement de "Sant Andreu Express", Barcelona, febrer de 1988, p. LIII.

Els carrers i les vivendes, dins *La història de Sant Andreu*, suplement de "Sant Andreu Express", Barcelona, febrer de 1988, p. LIV.

POUS, Martí: *Un projecte de peixateria de l'arquitecte Domènech i Estapà per a la plaça-mercat de Sant Andreu*, dins "Finestrelles", núm. 5, Centre d'Estudis Ignasi Iglésias, Barcelona, 1993, p. 157-171.

MODERNISME A LA SAGRERA

CHECA, Martí: *La Sagrera. 100 anys de creixement urbà (1897-1997)*, dins *La Sagrera. Del Rec Comtal al TGV*, Barcelona, 1997, p. 123-150?

CHECA, Martí: *La reutilització del patrimoni industrial com a habitatges. L'Algodonera Canals o can Mestres*. Barcelona, dins "Butlletí d'Arqueologia Industrial i de Museus de Ciència i Tècnica", núm. 33, Barcelona, 1997.